



Isabel Röskau-Rydel

ORCID: 0000-0003-1429-9384

(Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie)

Niemieccy duchowni ewangeliccy w Stanisławowie w latach 1889–1916. Od działalności misjonarskiej wśród Żydów do pracy na rzecz diaspory ewangelickiej w Galicji¹

Na początku lat 90. XIX w. grupa niemieckich pastorów ewangelickich otrzymała od Duńskiej Misji Żydowskiej zadanie chrystianizacji Żydów w Galicji. Na miejsce prowadzenia owej „misji żydowskiej” wybrano Stanisławów, dokąd wyruszyła grupa ewangelickich duchownych. Gdy w 1894 r. przybył tam z Greifswaldu młody pastor Theodor Zöckler (1867–1949), zorientował się, że na miejscu żyje grupa ewangelików niemieckich, która pozbawiona jest wszelkiej opieki duszpasterskiej. W tej sytuacji Zöckler zrezygnował z prowadzenia „misji żydowskiej” i postanowił poświęcić się pracy wśród miejscowych ewangelików. Wielką rolę przy tej decyzji odegrał judeochrześcijanin Chajim Jedidjah Pollak (1854–1916), zwany też Christian Theophilus Lucky, który został bliskim przyjacielem i doradcą ewangelickich pastorów w Stanisławowie.

Słowa kluczowe: Galicja, Stanisławów, Kościół ewangelicki, misjonarzy, Żydzi

Problem działalności misyjnej wśród Żydów, zajmujący od wieków Kościół katolicki i Kościół ewangelicki, jest wysoce kontrowersyjny. W XIX w. w całej Europie powstawały stowarzyszenia „dla misji pośród Izraela”. Profesor Uniwersytetu w Lipsku, teolog ewangelicki i hebraista Franz Delitzsch (1813–1890), był sławnym egzegetą Starego Testamentu i autorem wielu cennych komentarzy biblijnych. Delitzsch znał także pisma rabiniczne i utrzy-

¹ Artykuł ten jest zmienioną wersją mojego tekstu pt. *Judenmissionar und Judenchrist in Galizien. Die Freundschaft Pfarrer Theodor Zöcklers mit dem Bibelgelehrten Chajim Jedidjah Pollak* [w:] *Odysseen des Humanen. Antike, Judentum und Christentum in der deutschsprachigen Literatur. Festschrift für Prof. Dr. Maria Kłańska zum 65. Geburtstag*, wyd. K. Jaśtał, P. Zarychta, A. Dąbrowska, Frankfurt am Main 2016, s. 461–468.

mywał żywe kontakty z żydowskimi uczonymi. Przekonany o wielkiej roli Kościoła ewangelickiego, jaką powinien odegrać w akcji misyjnej wśród Żydów, założył w 1871 r. w Lipsku Centralny Związek Luterski na rzecz Misji wśród Izraela (*Lutherischer Centralverein für Mission unter Israel*)². Wspierając przyszłą misję wśród wyznawców mozaizmu, przetłumaczył Nowy Testament na hebrajski. Jego pierwsze wydanie ukazało się w 1877 r. W roku 1886 profesor Delitzsch założył *Institutum Judaicum*, mające pozyskiwać młodych teologów ewangelickich i przygotowywać ich do pracy misyjnej³. Podczas studiów przyszli misjonarze uczyli się hebrajskiego i jidysz. Przedmioty te wykładali zarówno żydowscy, jak i nieżydowscy nauczyciele. Rok wcześniej powstała duńska organizacja *Forening for Israelmissionen*, wspierająca między innymi finansowo akcje misyjne niemieckich teologów ewangelickich w Europie Wschodniej oraz Europie Południowo-Wschodniej⁴.

Wśród studentów *Institutum Judaicum*⁵ było dwóch przyszłych teologów, którzy trafili później do galicyjskiego Stanisławowa [ukr. Stanislaviv, obecnie Ivano-Frankivsk, niem. Stanislau]. Pierwszym z nich był pochodzący z Schweringa August Wiegand (1864–1945), który wyruszył w 1889 r. na polecenie duńskiej organizacji *Forening for Israelmissionen* jako misjonarz do Europy Południowej, aby pracować wśród Żydów. Dotarł do Kiszyniowa (rum. Chişinău) w Besarabii, by spotkać się ze znanym rabinem i reprezentantem mesjanistycznej teologii Jezusa, Josephem Rabinowiczem (Rabinowitz) (1837–1899). Wiegand poznał przy tej okazji bardzo interesującą postać, Chajima Jedidjaha Pollaka (1854–1916), zwolennika nauk Rabinowicza⁶ i członka „gminy prawowiernych Żydów wierzących w Chrystusa”, który właśnie znajdował się w drodze powrotnej do Stanisławowa po kilkuletnim pobycie w Ameryce⁷.

² Por. T. Küttler, *Umstrittene Judenmission. Der Leipziger Zentralverein für Mission unter Israel von Franz Delitzsch bis Otto von Harling*, Leipzig 2009.

³ M. Brenner, *Nichtjüdische Historiker und jüdische Geschichte. Der Wandel in der Wahrnehmung von außen [w:] Interesse am Judentum. Die Franz-Delitzsch-Vorlesungen 1989–2008*, wyd. J. Cornelis de Vos und Folker Siegert, Berlin 2008, s. 329–330.

⁴ G.H. Dalman, *Kurzgefaßtes Handbuch der Mission unter Israel* (Schriften des Institutum Judaicum in Berlin, t. 18), Berlin 1893, s. 92.

⁵ Institutum Judaicum w Lipsku w 1935 r. musiał przenieść swą siedzibę do Wiednia. Po Anschlussie Austrii w marcu 1938 r. Instytut musiał całkowicie zaniechać działalności. W 1948 r. instytut został na nowo założony jako Institutum Judaicum Delitzschianum przy Wydziale Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu w Münster w Westfalii. W ostatnich dziesięcioleciach Instytut ostatecznie zrezygnował z pierwotnego zadania, jakim było prowadzenie misji wśród Żydów. Por. https://www.uni-muenster.de/imperia/md/content/evtheol/ijd/flyer_final.pdf [dostęp 12.07.2023].

⁶ Tamże, s. 18–19.

⁷ „Mishkan. A Forum on the Gospel and the Jewish People” 2009, nr 60: *Chaim Yedidiah Pollak – Called Lucky. A Controversial and Challenging Jewish Believer in Jesus*, <https://www.caspari.com/wp-content/uploads/2016/05/mishkan60.pdf> [dostęp 12.07.2023].

Pollak urodził się w 1854 r. w Tyśmienicy, niedaleko Stanisławowa, w rodzinie chasydzkiej. Jako bardzo uzdolniony młodzieniec uczęszczał w latach 60. do gimnazjum w Berlinie, a po jego ukończeniu do tamtejszego seminarium rabinackiego. Podczas studiów szczególnie interesował się teologicznymi rozważaniami na temat Ewangelii oraz ideą „niezależnego judeochrześcijaństwa”. W latach 1874–1877 kontynuował studia na berlińskim uniwersytecie i od tego czasu utrzymywał bliskie kontakty z wieloma ewangelickimi teologami. Gdy po powrocie do Galicji zaczął propagować swe poglądy wśród Żydów, spotkał się ze zdecydowanym odrzuceniem zarówno ze strony ortodoksyjnych, jak i reformowanych Żydów. Wzburzenie, jakie wśród ludności żydowskiej wywołały nauki Pollaka, zwróciło na niego uwagę władz galicyjskich, które zaczęły podejrzewać go o anarchizm. Z tego powodu postanowił wyemigrować do Ameryki i tam kontynuować studia⁸. Przed wyjazdem Pollak otrzymał w Lipsku od profesora Delitzscha polecenie do judeochrześcijanina Daniela Landsmanna w Nowym Jorku, który pracował dla Lutheran Church – Missouri Synod. Profesora łączyła wieloletnia przyjaźń z Landsmannem i jego żoną. Pollak, będąc w Nowym Jorku, utrzymywał kontakty z Lutheran Independent Church, którego pastor H. Pohlmann ze Szlezwiku-Holsztynu głosił kazania w języku Plattdeutsch dla ewangelickich emigrantów z Północnych Niemiec. W maju 1885 r. Chajim Jedidjah Pollak, który używał wtedy nazwiska Christian Theophilus Lucky, ukończył trzyletnie studia w Union Theological Seminary w Nowym Jorku i został ordynowany na pastora przez Pohlmana. Według Raymonda Lillevyka, najważniejszym powodem podjęcia studiów był fakt, że po ich ukończeniu cudzoziemcy otrzymywali amerykańskie obywatelstwo⁹. Jeszcze przed końcem studiów w lutym 1885 r. Pollak został członkiem Seventh Day Baptist Church, z którego przedstawicielami już wcześniej nawiązał kontakt. W latach 1886–1889 działał na rzecz stowarzyszenia misyjnego tego Kościoła. W środowisku luterańskim dostrzeżono atuty Pollaka/Lucky’ego, którymi była m.in. znajomość wielu nowożytnych języków. Mówił kilkoma językami słowiańskimi, a także po francusku, niemiecku, angielsku i duńsku. Znał też kilka języków starożytnych. Z pomocą finansową Kościoła Baptistów Dnia Siódmego w kwietniu 1888 r. udało mu się założyć anglojęzyczny tygodnik pod tytułem „The Peculiar People”. Celem tygodnika było informowanie chrześcijańskich czytelników o błędach chrześcijańskiej pracy misyjnej wśród Żydów. Z kolei założone we wrześniu 1888 r. czasopismo „Eduth l’Israel” [Świadectwo dla Izraela] skierowane było do czytelników żydowskich, wśród których propagować miało idee judeochrześcijaństwa. Jego współwydawca

⁸ Th. Zöckler, *Christian Theophilus Lucky*, „Evangelisches Gemeindeblatt für Galizien und die Bukowina“, R. 13, nr 24, 15.12.1916, s. 435–437.

⁹ R. Lillevik, *Lucky in America*, „Mishkan”, s. 5–7.

zmarł jednak wkrótce, co doprowadziło do upadku pisma. Lucky po powrocie do Galicji podjął wszakże we Lwowie próbę ponownego wydawania tego periodyku¹⁰.

Od Chajjima Jedidjaha Pollaka Wiegand dowiedział się, że ewangelicka gmina w Stanisławowie jest pozbawiona duchowego wsparcia i całkowicie zaniedbana oraz że konieczne jest, aby objął ją nowy pastor. Lucky dowodził, że tylko wówczas, gdy gmina ta rozkwitnie, społeczność żydowska będzie mogła rozpoznać skierowane do niej przesłanie Kościoła ewangelickiego. Lucky, czyli Chajim Jedidjah Pollak, zdecydowanie odrzucił strategię akcji misyjnej, jaką przygotował August Wiegand. Mówił: „Jestem chrześcijaninem i Żydem [...] i jako Żyd na pewno pozostanę we wspólnocie mojej żydowskiej gminy”¹¹. Lucky zresztą do końca swych dni zachował wiarę i pozostał prawowiernym judeochrześcijaninem¹². Teolog August Wiegand wybrał się więc w 1889 r. razem z Luckym do Stanisławowa i poznał tam małą gminę ewangelicką pozbawioną pastora i opieki duchowej. Wiegand zaczął głosić tam kazania, odwiedzać wiernych, uczyć dzieci i konfirmantów. Debatował też z Luckym na temat właściwej strategii pracy misyjnej wśród Żydów¹³.

Wiegand prowadził wówczas ożywioną korespondencję ze swym kolegą ze studiów Theodorem Zöcklerem (1867–1949), którego przekonał do przyjazdu do Stanisławowa. Kandydat nauk teologicznych Theodor Zöckler latem 1890 r. wyruszył jako misjonarz wśród Żydów do Galicji, odwiedzając po drodze również Budapeszt i Kiszyniów. Theodor urodził się w 1867 r. jako syn Otto Zöcklera, profesora teologii na uniwersytecie w Greifswaldzie. Zamożne mieszczańskie i gorliwie religijne środowisko rodzinne zdecydowanie ukształtowało jego osobowość. Dorastał w nadbałtyckim Greifswaldzie i tam też, idąc śladami swego ojca, w 1885 r. podjął studia teologiczne. W 1887 r. przeniósł się na uniwersytet w Lipsku, gdzie między innymi słuchał wykładów w *Institutum Judaicum* z historii Starego Testamentu profesora Franza Delitzscha, przyjaciela swego ojca¹⁴. Kontynuując studia, Theodor Zöckler przebywał krótko w Erlangen, a następnie powrócił do Greifswaldu. W 1889 r. złożył na uniwersytecie

¹⁰ Tamże, s. 9–16.

¹¹ Cyt. za E. Zöckler, *Geschichte der evangelischen Diaspora...*, s. 19.

¹² K. Kjar-Hansen, *Lucky – Controversial and Challenging*, „Mishkan”, s. 3.

¹³ E. Zöckler, *Geschichte der evangelischen Diaspora und der deutschen Minderheit in Galizien aus der Sicht Theodor Zöcklers*. t. 1: *Stanislau*, Stuttgart 2010, s. 22. Wnuk Theodora Zöcklera, Erasmus, od 1987 r. porządkował i studiował korespondencję i inne zachowane dokumenty swego dziadka. Na podstawie tych źródeł napisał czterotomową biografię swego przodka, będącą zarazem historią ewangelickich instytucji społecznych, które pastor Theodor Zöckler zakładał w Stanisławowie od 1896 r. Warto zaznaczyć, że walnie pomogły mu w tym dziele środki finansowe, jakie odziedziczyła jego żona Lillie.

¹⁴ Tamże, s. 15–17.

w Szczecinie egzaminy z teologii. Potem powrócił do Lipska, aby w *Institutum Judaicum* kontynuować studia w zakresie egzegetyki biblijnej¹⁵. Podczas pobytu w Stanisławowie w lecie 1890 r. Zöckler poznał osobiście Chajima Pollaka/Lucky`ego, z którym przyszło mu współpracować aż do wybuchu pierwszej wojny światowej. August Wiegand namawiał Zöcklera, aby go zastąpił w Stanisławowie, bo sam musiał wrócić do Niemiec, by zdać drugi egzamin z teologii. Gdy jednak wkrótce okazało się, że August Wiegand otrzymał posadę pastora w jednej z parafii na terenie Meklemburgii i nie wróci już do Galicji, Zöckler zdecydował się objąć posadę w Stanisławowie. Pod koniec 1890 r. wrócił na krótko do Greifswaldu, gdzie spakował swoje książki i inne niezbędne rzeczy, aby w styczniu 1891 r. znowu wyruszyć do Galicji¹⁶.

Miasto Stanisławów liczyło wtedy 22 391 mieszkańców. W tej liczbie było 6372 rzymskich katolików, 3575 grekokatolików i 12 149 osób wyznania Mojżeszowego oraz 295 osób innego wyznania. Tak więc można powiedzieć, że ludność Stanisławowa składała się w ponad połowie z Żydów (54,2%). Polacy stanowili 31,7%, Rusini (Ukraińcy) 16%. Reprezentanci innych wyznań obejmujący tylko 1,3% mieszkańców miasta to ewangelicy. W sąsiadujących z miastem gminach Knihinin Wieś oraz Knihinin Kolonia żyło również wielu ewangelików¹⁷. W podmiejskiej osadzie Knihinin Kolonia zastał Zöckler mały kościół ewangelicki i to właśnie wkrótce zadecydowało o umiejscowieniu tam ewangelickich instytucji społecznych jego pomysłu.

Kilka tygodni po przyjeździe do Stanisławowa Zöckler w następujący sposób opisał cel swego tam pobytu w liście do znajomego, datowanym na 5 marca 1891 r.:

Jestem tu zatrudniony jako zastępca kolegi z lipskiego Institutu Judaici, który z powodu II. egzaminu na pewien czas stąd wyjechał. Pracuję tu przede wszystkim jako kaznodzieja niemieckiej gminy należącej do ewangelickiej diaspory. Naszą zasadą jest, aby w tych krajach [Europy Wschodniej i Południowej – przypis autorki] to właśnie Kościół ewangelicki otworzył drzwi dla Izraelitów. Mamy nadzieję, że tych, którzy nazywają się chrześcijanami, napelni tu duch Boży i Jego siła, które spłyną również na Izraelitów¹⁸.

Dwudziestotrzyletni Theodor Zöckler poznał w Stanisławowie wspomnianego już trzydziestosześcioletniego judeochrześcijanina, który dla młodego teologa, nieznającego ani kraju, ani miejscowych języków (oprócz hebrajskiego i jidysz), stał się szybko osobą niezastąpioną i zaufaną. W liście do przyjaciela tak scharakteryzował bliskie relacje, jakie z nim nawiązał:

¹⁵ Tamże, s. 17.

¹⁶ Tamże, s. 22–23.

¹⁷ K. Broński, *Rozwój społeczno-gospodarczy Stanisławowa w latach 1867–1939*, Kraków 1999, s. 52–53, 56–57; E. Zöckler, *Geschichte der evangelischen Diaspora...*, s. 64.

¹⁸ Cyt. za E. Zöckler, *Geschichte der evangelischen Diaspora...*, s. 31.

Mieszkam wspólnie z pewnym wierzącym (wierzącym w Jezusa) Żydem. To cudowny człowiek. Przez niego nawiązuję kontakty – na razie pośrednie, rzecz jasna – z Żydami. Wraz z nim poznaję Biblię i Talmud, historię ruchu misyjnego oraz teologię Królestwa Bożego. On jest cudownym Bożym narzędziem, obdarzonym nadzwyczajnymi darami i rozległą wiedzą. Istotą jego osobowości jest gorąca miłość do swego ludu i do Jezusa jako punktu centralnego¹⁹.

Aby przygotować się do drugiego egzaminu z teologii, który sprawdzał przygotowanie kandydata do samodzielnej pracy, jako pastor kierujący własną gminą, Zöckler powrócił na pewien czas do rodzinnego Greifswaldu, gdzie przebywał od lipca 1891 do lutego 1892 r. Egzamin zdał z wielkim sukcesem 13 stycznia 1892 r. przed komisją konsystorium ewangelickiego. Zöckler, będąc w Greifswaldzie, przebywał blisko swej narzeczonej, Lillie Bredenkamp, spotykał się z nią jednak rzadko, co rekompensował sobie korespondując z nią z zapalem²⁰.

Pod koniec lutego 1892 r. wyruszył Zöckler przez Lipsk, Drezno i Wiedeń w drogę do swej gminy w Stanisławowie. Jeszcze w tym samym miesiącu odbył on w Wiedniu, na zaproszenie prezydenta Wyższej Rady Kościelnej (Oberkirchenrat) Kościoła Ewangelickiego Augsburskiego i Helweckiego Wyznania, barona Rudolfa von Franza, wyczerpującą rozmowę na temat swej przyszłej działalności w Galicji. Prezydent zwrócił mu przy tym uwagę, że nie może używać tytułu „misjonarza żydowskiego” [dosłowne tłumaczenie terminu: *Judenmissionar*], gdyż „duchowny ewangelicki w Austrii nie może być misjonarzem żydowskim”²¹. Jest sprawą prywatną pastora – dodał – jak intensywne są jego kontakty z Żydami w miejscu, w którym działa. Prezydent Wyższej Rady Kościelnej podkreślił ponadto, że Zöcklerowi jako cudzoziemcowi nie wolno bez zgody austriackiego Ministerstwa Wyznań i Edukacji wygłaszać kazań. Mniej trudności stwarzał bezpośredni przełożony Zöcklera w Galicji, pastor August Hargesheimer, działający w niemieckiej, ewangelickiej kolonii Ugarthsthal koło Kałusza. Zarządził on, że Zöckler, do czasu otrzymania z Wiednia pozwolenia na nieograniczoną działalność kaznodziejską, będzie wygłaszał kazania co dwa tygodnie²².

Jak wynika z listów i dziennika Zöcklera, misja wśród Żydów okazała się trudnym przedsięwzięciem i bardzo niewielu z nich udało się nawrócić na judeochrześcijaństwo. Zöckler donosił o chrzcie Leona Halbera, jaki miał miejsce w Stanisławowie w Boże Narodzenie 1892 r. Akt ten nie mógł odbyć się w kościele ewangelickim w Stanisławowie ze względu na opór miejscowych Żydów. Lucky oraz Benjamin Wunsch, również judeochrześcijanin, którzy mie-

¹⁹ Cyt. za tamże, s. 32.

²⁰ Tamże, s. 40, 58.

²¹ Cyt. za tamże, s. 72.

²² Tamże, s. 71–74, 79.

li przeprowadzić ten obrzęd, zdecydowali się na wykorzystanie „łaźni żydowskiej”, czyli mykwy, która w pierwszy dzień Bożego Narodzenia była zawsze pusta. Chrzest poprzedziły modły w kościele ewangelickim, następnie trzej Żydzi udali się do mykwy, aby dokonać aktu, po czym powrócili do kościoła na nabożeństwo. Wieczorem wszyscy trzej wzięli udział w nabożeństwie, po czym Leon Halber został zaproszony do Zöcklera do domu na świąteczną wieczerzę, a Lucky i Wunsch spędzili wieczór u ewangelickiej rodziny Strohal²³. Krytyka akcji misyjnej Zöcklera i Lucky`ego pochodziła nie tylko ze środowisk żydowskich. Również niektórzy niemieccy „misjonarze żydowscy” krykowali stosowane przez nich zasady oparte na przekonaniu, że Żydom wyznającym Chrystusa i ochrzczonej wolno nadal przestrzegać praw religii Mojżeszowej i praktykować przepisane w niej obrzędy.

W grudniu 1892 r. Theodor Zöckler poszukiwał mieszkania w Stanisławowie, w którym chciał zamieszkać ze swą małżonką, Lillie, z którą miał wziąć ślub w marcu 1893 r. Lillie Zöckler po przyjeździe do Stanisławowa stopniowo oswajała się z obecnością Lucky`ego w życiu jej męża. Wprawdzie od czasu ślubu Zöcklerów żył on we własnym mieszkaniu, lecz na życzenie pastora siadał z małżeństwem do wspólnego obiadu, o ile tylko był w mieście. Z czasem Lillie zaczęła traktować go jak członka rodziny i np. przygotowywała dla niego koszerne posiłki²⁴.

Judeochrześcijanin Pollak/Lucky aż do śmierci w 1916 r. odgrywał bardzo ważną rolę w pracy pastora Zöcklera, polegającej na opiece nad ewangelicką gminą w Stanisławowie i okolicy oraz na prowadzeniu akcji misyjnej wśród Żydów. Także Lucky dostrzegał w Zöcklerze osobę, która świadczyła mu nieocenioną pomoc w pracy na terenie Galicji, ponadto działalność Zöcklera na rzecz tamtejszej ewangelickiej diaspory stała się wzorem dla jego poczynań. Jak się wydaje, obydwie zajmujące nas tu osoby doskonale się uzupełniały i to pomimo, że nierzadko różnili się w ocenie strategii pracy misyjnej, ostro się spierając.

W ostatnim okresie życia Lucky podejmował podróże do Niemiec, Danii i Ameryki. Wybuch pierwszej wojny światowej zastał go w Holandii, gdy wracał do Europy. Do Galicji już nie dotarł, ponieważ stała się ona widownią zaciętych walk. Także Theodor Zöckler musiał w związku ze zbliżaniem się frontu ewakuować ze Stanisławowa założone przez siebie ewangelickie instytucje społeczne, zwane popularnie Zakładami Stanisławowskimi²⁵. Znalazły one

²³ Tamże, s. 139.

²⁴ Tamże, s. 139–140.

²⁵ Por. C.E. Zöckler, *Ein Leben für die Kinder. Theodor Zöckler und Lillie Zöckler. Das Bethel des Ostens*, Stuttgart 2005 oraz I. Röskau-Rydel, *Die evangelischen Bildungseinrichtungen der Zöcklerschen Anstalten im ostgalizischen Stanislau (Stanisławów)* [w:] Hans-Werner Retterath

schronienie w diakonii Gallneukirchen koło Linzu w Górnej Austrii. Tam też Lillie Zöckler umieściła dziewczęta i chłopców z ewangelickiego domu sierot. Większość ewangelickich instytucji i działaczy ze Stanisławowa pozostała w Gallneukirchen aż do końca wojny²⁶.

Chajim Jedidjah Pollak [Christian Theophilus Lucky] zmarł 25 listopada 1916 r. w szpitalu Diakonii „Eben-Ezer” w Berlinie-Steglitz, lecz jego stary przyjaciel August Wiegand, który od czternastu lat był pastorem w miejscowości Plau am See, spełnił jego życzenie i pogrzebał zmarłego na żydowskim cmentarzu leżącym na terenie swej gminy, położonej 160 km na północ od Berlina²⁷. Theodor Zöckler wspominał zmarłego 25 listopada 1916 r. w Berlinie Christiana Theophilusa Lucky`ego we wspomnieniu opublikowanym 16 grudnia tego roku w „Evangelisches Gemeindeblatt für Galizien und die Bukowina”. Słowa Zöcklera dowodzą, jak bardzo Lucky związał się z gminą stanisławowską:

Wraz z Nim z grona żywych odeszła osobowość należąca do najcudowniejszych i najszczerzejnich, jakie wydała nasza epoka. Bliskie związki, jakie przez 25 lat łączyły Zmarłego nie tylko z ewangelicką gminą w Stanisławowie i tamtejszymi Zakładami, lecz także z wieloma ważnymi postaciami Kościoła ewangelickiego oraz z przyjaciółmi naszej diaspory, są powodem, aby również w naszym czasopiśmie upamiętnić go, nawet jeżeli wiemy, że nie jest to miejsce w pełni odpowiednie, aby uczcić tego cudownego człowieka, który w gruncie rzeczy należał do dwóch światów i w naszym kościele czuł się w pewnym sensie jako gość.

We wspomnieniu tym czytamy również, że Lucky stanowił wielkie wsparcie dla Zöcklera i dla jego przyjaciela Augusta Wieganda:

Obydwaj żyliśmy w bliskiej przyjaźni z Luckym i mamy mu ogromnie wiele do zawdzięczenia. Nie tylko otwierał przed nami cudowny, uduchowiony świat żydowskiej literatury i języka hebrajskiego, ale także zapoznawał nas z krajem i ludźmi, z polskim i rusińskim ludem, które znał od młodości, oraz dzielił się z nami swym doświadczeniami i wiedzą, jaką zdobył podczas swych licznych podróży²⁸.

Theodor Zöckler zaznaczył we wspomnieniu, że Lucky bardzo angażował się w życie gminy stanisławowskiej, będąc „wiernym i regularnym uczestnikiem godziny biblijnej”. Według tego samego źródła, Lucky od 1908 r. mieszkał w konwiktach dla młodych kandydatów teologii „Paulinum”. Wspólnie ze

(Hg.): *Auslandsdeutsches Schulwesen des 20. Jahrhunderts zwischen ‚Volkstumsarbeit‘ und Auswärtiger Kulturpolitik* (Schriftenreihe des Instituts für Volkskunde der Deutschen des östlichen Europa, t. 24), Münster–New York 2021, s. 99–121.

²⁶ E. Zöckler, *Geschichte der evangelischen Diaspora und der deutschen Minderheit in Galizien aus der Sicht Theodor Zöcklers*, t. 3: *Ein Christ und der Krieg. Der Krieg in Galizien 1914–1919*, Stuttgart 2010, s. 56–57.

²⁷ K. Kjer-Hansen, *Mrs. Petra Volf’s “Reminiscences about Lucky” (1917)*, „Mishkan”, s. 38, przyp. 43.

²⁸ Th. Zöckler, *Christian Theophilus Lucky*, s. 436.

studentami czytał Stary Testament, objaśniał im żydowskie pisma i prowadził z nimi ożywione dyskusje. Czasami zachowywał się dziwnie i trudno było zrozumieć jego stanowisko wynikające z listów, mimo to zawsze ceniono go za „patriotyzm” i „bezinteresowność”, a szczególnie za jego „szczerą religijność” oraz „bezwzględne oddanie uznanemu przezeń Zbawicielowi, Jezusowi Chrystusowi”²⁹. Śmierć Pollaka/Lucky`ego można uznać za symboliczny koniec „misji żydowskiej” Kościoła ewangelickiego w Galicji.

Po pierwszej wojny światowej pastor Theodor Zöckler oraz jego rodzina skupiali się w Stanisławowie na rozbudowie i poszerzeniu ewangelickich Zakładów, wkrótce nazywanych Zakładami Zöcklera. Działy one aż do wybuchu II wojny światowej³⁰. Zostały zlikwidowane podczas okupacji sowieckiej, a członków gminy ewangelickiej w Stanisławowie przesiedlono na polskie tereny okupowane przez Niemców, w większości do tzw. Kraju Warty.

Bibliografia

- Brenner M., *Nichtjüdische Historiker und jüdische Geschichte. Der Wandel in der Wahrnehmung von außen [w:] Interesse am Judentum. Die Franz-Delitzsch-Vorlesungen 1989–2008*, wyd. J. Cornelis de Vos und Folker Siegert, Berlin 2008, s. 324–346.
- Broński K., *Rozwój społeczno-gospodarczy Stanisławowa w latach 1867–1939*, Kraków 1999.
- Dalman G.H., *Kurzgefaßtes Handbuch der Mission unter Israel* (Schriften des Institutum Judaicum in Berlin, t. 18), Berlin 1893.
- Kjær-Hansen K., *Lucky – Controversial and Challenging*, „Mishkan”, s. 3–16.
- Kjær-Hansen K., *Mrs. Petra Volf’s “Reminiscences about Lucky” (1917)*, „Mishkan”, s. 28–38.
- Lillevik R., *Lucky in America*, „Mishkan”, s. 4–16.
- Küttler Th., *Umstrittene Judenmission. Der Leipziger Zentralverein für Mission unter Israel von Franz Delitzsch bis Otto von Harling*, Leipzig 2009.
- „Mishkan. A Forum on the Gospel and the Jewish People” 2009, nr 60: *Chaim Yedidiah Pollak – Called Lucky. A Controversial and Challenging Jewish Believer in Jesus*, <https://www.caspari.com/wp-content/uploads/2016/05/mishkan60.pdf>
- Röskau-Rydel I., *Die evangelischen Bildungseinrichtungen der Zöcklerschen Anstalten im ostgalizischen Stanislau (Stanisławów) [w:] Hans-Werner Retterath (Hg.): Auslandsdeutsches Schulwesen des 20. Jahrhunderts zwischen ‚Volkstumsarbeit‘ und Auswärtiger Kulturpolitik* (Schriftenreihe des Instituts für Volkskunde der Deutschen des östlichen Europa, t. 24). Münster–New York 2021, s. 99–121.
- Röskau-Rydel I., *Pfarrer Theodor Zöckler (1867–1949) und die Evangelische Kirche Augsbургischen und Helvetischen Bekenntnisses in der Zweiten Polnischen Republik 1918–1939*

²⁹ Tamże, s. 436.

³⁰ Por. I. Röskau-Rydel, *Pfarrer Theodor Zöckler (1867–1949) und die Evangelische Kirche Augsburgischen und Helvetischen Bekenntnisses in der Zweiten Polnischen Republik 1918–1939 [w:] Neuer Staat, neue Identität? Deutsch-polnisch-jüdische Biografien in Polen nach 1918*, wyd. M. Barekowski, Ch. Schutte, Osnabrück 2021 (Polono-Germanica. Schriften der Kommission für die Geschichte der Deutschen in Polen e.V., t. 12), s. 189–222.

- [w:] *Neuer Staat, neue Identität? Deutsch-polnisch-jüdische Biografien in Polen nach 1918*, wyd. M. Barelkowski, Ch. Schutte, Osnabrück 2021 (Polono-Germanica. Schriften der Kommission für die Geschichte der Deutschen in Polen e.V., t. 12), s. 189–222.
- Zöckler E.C., *Ein Leben für die Kinder. Theodor Zöckler und Lillie Zöckler. Das Bethel des Ostens*, Stuttgart 2005.
- Zöckler E., *Geschichte der evangelischen Diaspora und der deutschen Minderheit in Galizien aus der Sicht Theodor Zöcklers*. t. 1: *Stanislaw*, Stuttgart 2010.
- Zöckler E., *Geschichte der evangelischen Diaspora und der deutschen Minderheit in Galizien aus der Sicht Theodor Zöcklers*, t. 3: *Ein Christ und der Krieg. Der Krieg in Galizien 1914–1919*, Stuttgart 2010.
- Zöckler Th., *Christian Theophilus Lucky*, „Evangelisches Gemeindeblatt für Galizien und die Bukowina“, R. 13, nr 24, 15.12.1916, s. 435–437.

German Evangelical clergy in Stanisławów from 1889 to 1916. From missionary activity among the Jews to work for the Evangelical Diaspora in Galicia

Summary

At the beginning of the 1890s, a group of German Evangelical pastors were given the task by the Danish Jewish Mission to Christianise the Jews in Galicia. A group of Evangelical clergymen set out to Stanisławów, which was chosen as the location for this 'Jewish mission'. When the young pastor Theodor Zöckler (1867–1949) arrived there from Greifswald in 1894, he realised that there was a group of German Evangelicals living there who were deprived of all pastoral care. In this situation, Zöckler resigned from his 'Jewish mission' and decided to devote himself to work among the local Evangelicals. A great role in this decision was played by the Judeo-Christian Chajim Jedidjah Pollak (1854–1916), also known as Christian Theophilus Lucky, who became a close friend and advisor to the Evangelical pastors in Stanisławów.

Keywords: Galicia, Stanisławów, Evangelical church, missionaries, Jews